

Spiczéné Bukovszki Edit

Agresszió a világban – agresszió az irodalmi fordításban?

A hagyományos ekvivalenciaelméleten alapuló fordításértelmezés mellett napjainkban mindinkább teret nyer a fordítás új szempontú megközelítése, amely a fordított szöveg posztmodern irodalmi diskurzusba való beillesztésének módzatait vizsgálja. A fordítás nem pusztán nyelvi-nyelvészeti kompetenciát igénylő transzformációként válik a kutatás tárgyává, hanem mint intertextualitás alakzat, amely önálló jogon kér helyet magának az irodalmi kánonban. A fordítás felfogható az eredeti szöveg átírásának, utánezatának, metaforának, de esetleg autonóm szövegnek is. (Józan – Szegedy-Maszák 2005) Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva egy új, irodalomszociológiai szempontot javaslok a vizsgálódáshoz. Talán nem tanulság nélkül való, ha megfigyeljük, hogy maga a fordítás ténye, az, hogy mely szövegeket fordítanak le, milyen nyelvekre és milyen végeredménnyel, valamint az, hogy mely nyelvekről történik a fordítás, és milyen a recepciója, hogyan befolyásolja az adott közösség irodalmi diskurzusát. Az előfeltevésem az, hogy ezek a folyamatok gyakran beavatkozó, felforgató jellegűek, és a fordítás némely esetben kifejezetten agresszív folyamatokat implikál.

Jelen dolgozatban a fordítás helyét és szerepét a posztkoloniális irodalmi diskurzusban szeretném megvizsgálni és számos helyen kimutatni kapcsolódási pontokat a fordítás és az agresszió fogalma között.

A nyelv mint az agresszió eszköze

Napjainkban földrésztől függetlenül egyre több figyelmet kap a gyarmatosítás és a fordítás kérdéskörének vizsgálata. A fordítástudomány nagyon sokrétűen gazdagodott a posztkoloniális irodalmi diskurzus és kritika interakciójából. Ahogyan a témakör kiemelkedő kutatói megfogalmazták, „nem a szó, nem a szöveg, hanem a kultúra a fordítás műveleti egysége” (Bassnett 1990: 8). A fordítás kulturális közvetítés, és fokozottan igaz ez a posztkoloniális irodalmak fordítása során. A fordító nemcsak a forrás- és célnyelvi kultúrák közötti megfeleltetést végzi, hanem a szöveg

„társszerzőjeként” a saját interpretációját, ismeretrendszerét és ideológiáját is beleviszi a szövegbe. Számos példáját ismerjük a beavatkozó jellegű fordításoknak, ahol például a fordító politikai elkötelezettsége, feminizmusa a célnyelvi szöveg jelentős változását eredményezi a forrásszöveghez képest (Simigné:2006).

A kolonialitás dimenziójában a nyelv maga a hatalom eszköze, a fordítás pedig kulturális gyakorlat, amelyben mélyen gyökeredzik a dominancia, a függés és ezek fenntartásának igénye. Ennek legismertebb példája Indiában az angol nyelv, iskolarendszer és tananyag átvétele, amely nagyon hatékony eszköznek bizonyult a függőségi viszony fenntartásában, hiszen a társadalmi előrejutás egyik fontos előfeltétele a nyelv elsajátítása és a kulturális asszimiláció volt. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban angolról a helyi nyelvekre vallási műveket, életrajzokat, tankönyveket, szótárakat fordítottak, a kulturális dominancia fenntartásának eszközeiként. A visszafelé, azaz a helyi nyelvről angolra történő fordítás elenyésző számú volt. Ha megvizsgáljuk a statisztikákat, akkor azt találjuk, hogy a fordítások arányai továbbra sem változtak: 1987-ben a világon lefordított összesen 65 000 szépirodalmi műből 32 000 fordítás készült angol nyelvből, a második legtöbbet fordított nyelvként a francia csupán 6700 kiadvánnyal büszkélkedhet. Egy 1994-es adat szerint az USA-ban publikált 51 863 könyv mindössze 2,74%-a fordítás. Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy az ún. kis nyelveket beszélő közösségek – legyenek bár milliónyian, mint a bengáli nyelvet beszélők Indiában – nagyon nehezen szerezhettek ismertséget idegen nyelvű környezetben. Ebből a periferikus helyzetből egyfajta kitörési lehetőséget jelenthet az a módszer, amellyel a posztkoloniális szerzők nagy része él, műveiket angolul írják. V. S. Naipul, Anita Desai, Salman Rushdie és mások révén a posztkoloniális irodalom a világirodalom ismert és elismert részévé vált.

A posztkoloniális időszakban is megmaradt azonban a nyelv és a nyelvhasználat központi szerepe, csak más tartalmakkal telítődött. Mivel a legtöbb volt gyarmaton a gyarmattartók nyelve is hivatalos nyelvvé vált, ill. Afrikában az angol a leggyakoribb lingua franca, többé már nem a használata a kérdéses, hanem az általa implicált hatalmi viszonyok. Vegyük az angol nyelv példáját. Viták folynak arról, hogy az angol szavak és a szintaxis beépülése a helyi nyelvekbe vajon az anyanyelv gazdagodását eredményezi vagy éppen ellenkezőleg, elkorcsosítja, eltorzítja azt. Mivel elsősorban olyan szavak kerülnek át a helyi nyelvekbe, amelyeknek nincs eredeti megfelelőjük – luxuscikkek, kulturális és szórakoztatóipari

termékek megjelölésére szolgáló szavak –, a nyelvhasználat a gazdasági különbözőségekből adódó hierarchiát jeleníti meg.

Az irodalom területéről vett példákat nézve megállapíthatjuk, hogy az angol használata behozhatatlan előnyöket nyújt a helyi nyelveken való publikálással szemben. Nem pusztán arról van szó, hogy az angolul íródott műveknek nagyobb a célközönségük, hanem arról is, hogy a helyi nyelveken írott műveknek is az vált a fő értékmérőjévé, hogy mennyire könnyen fordíthatók le angolra. Tehát egy felülről – kulturális és gazdasági kényszerből adódó – oktrojált nyelvhasználatról beszélhetünk mindkét esetben.

Lawrence Venuti *Scandals of Translation* (1998) című könyvében arra a következtetésre jut, hogy a fordítás a kolonizáció idején a gyarmatosítók érdekeit szolgálta, a posztkolonializáció időszakában pedig a gazdasági érdekek, a tőke érdekeinek úttörője. A neokolonializáció során rengeteg fordítás születik a használati utasításokon keresztül a szerződéseken át a populáris kultúra minden termékéig. Közös céljuk a helyi nyelvet beszélő közösség fogyasztóvá tétele. (Venuti 1998: 102). A jelenség kényszerhelyzetet teremt a fordítás produktumainak befogadói számára. A domináns nyelvből készült fordítások újabb igényeket szülnek, és egy kommercializálódott olvasói réteget nevelnek, gondoljunk csak a szappanoperák és lektűrök világhódító sikereire.

A fordítók, kiadók a 20. század első évtizedeiben olyan műveket fordítottak le helyi nyelvekre, amelyek vagy a hagyományos keleti egzotikum sztereotípiáit vonultatják fel, vagy úgy ábrázolják a helyieket, mint barbár, civilizálatlan, tudatlan embereket, akik igénylik a civilizált fehér ember bölcs vezetését. Ezt a szerepet, amely által legitimációt nyer a gyarmatosítás, napjainkban a kereslet növekedésének, a bevétel számoszlopainak mindent igazoló tételei töltik be. Egy agresszív szerepátvételtől van szó, amelynek során az angoltól fordított művek eltávolíthatják olvasóikat a saját kultúrájuktól. Az, hogy mely műveket fordítanak le, döntő fontosságú. Könnyebben befogadható és így módon nagyobb azonosulási lehetőséget kínál a lektűr, a hagyományos sztereotípiákat felvonultató irodalmi mű. Több pénzt kellene befektetni az ázsiai, afrikai, dél-amerikai irodalmak európai nyelvekre való fordításának, lehetőséget teremtve ezzel a sokszínű kultúrák jobb és mélyebb megismerésére. Megállapíthatjuk, hogy továbbra is fennáll a major-minor nyelvek hierarchiája: még amikor egy-egy kiadó meg is jelentet külföldi műveket bemutató sorozatot, mint tette ezt a Heinemann Kiadó afrikai szerzőkkel, a vállalkozás anyagi sikerét az adta, hogy az afrikai országokban adták el a legtöbb példányt, sőt

ott tankönyvként használták ezeket az irodalmi műveket. (Venuti 1998: 144) A kiadói válogatás viszont az Afrika és a nyugat közötti civilizációs konfliktust feldolgozó műveket preferálta, főleg azokat, amelyek beleillettek az Európa-centrikus irodalomfelfogás nyújtotta keretekbe. Csak az angolul íródott művek kaptak helyet az antológiában, fordítás nem szerepelt közöttük. Mindez arról tanúskodik, hogy a fordítás marginális kérdés a kiadók számára, pedig minden anyagi és technikai feltételük adva van ennek a helyzetnek a javítására.

Már nem a centrum-periféria dichotomikus szembenállásának korszakát éljük, amikor a hagyományosan Európa-központú irodalomfelfogás preferálta szűk kanonikus kereteket kell újragondolni. Sokkal inkább a globalizáció vette át a szerepet a világirodalmi diskurzusban is, amikor a pénzügyi szempontok sokszor megelőzik az esztétikai és kulturális megfontolásokat.

A volt gyarmati országokba gyakorlatilag csak az az irodalom jut el, amelyet már lefordítottak angolra, mert csak az angolszász kánonból fordítanak honi nyelvekre. A nyelvhasználat és a fordítás tehát egyfajta szűrőként működik a kultúrák közötti közvetítés során, amely szűrőn mindkét irányból sok minden fennakad. Érdekes jelenség, hogy a posztkolonális szerzők számos kanonikus művet átírnak, újraírnak, ezzel mintegy domesztikálva azokat, pl. J. Coetzee *Foe* című regénye a klasszikus Robinson-történet parafrázisa, illetve lefordítják kevésbé kanonizált európai szerzők műveit, pl. F. Kafka írásait, mintegy jelezve az önálló értékítélet igényét. (Boehmer: 1995)

Fordítás és eredeti viszonya

Mivel sokkal többet fordítanak angolból, mint angolra, ezért máig létezik a szembeállítás miszerint a gyarmatosító Európa az eredeti és a gyarmatok a másolatok. Ez a felfogás a fordított mű alacsonyabbrendűségét implikálja. Ebből a passzív, alárendelt szerepkörből való kitörés példája a dél-amerikai irodalmi diskurzus domesztikálási szándéka, antropofág megközelítésmódja. A brazil kultúrafelfogás egyik kulcsfogalma az antropofágia. A fogalom hagyományos értelmezése szerint kannibalizmust jelent, azaz pusztítást, a régivel való szakítást, elhatárolódást az Európa-központúságtól, a hagyományos duális civilizáció-barbárság fogalompároktól. Haroldo De Campos Brazília egyik legismertebb kortárs költője, esszéistája, maga is irodalomkritikus, új tartalommal töltötte meg ezt a metaforát. Az antropofágia az Európához fűződő viszony újraértelmezé-

sének kiindulópontja, új irodalomkritikai diskurzust tesz lehetővé, amennyiben a felfalt, elfogyasztott áldozat táplálékul szolgál, erőt, energiát ad. Irodalmi művek esetében a fordítás lehetőséget ad erre az elsajátításra, az egyetemes kulturális örökség „bekebelezésére”. „Az antropofág bekebelezési folyamat nem alázatot, hanem tiszteletlenséget, felforgatást, a hierarchia lerombolását, kisajátítást implikál, transzkulturációt, illetve transzvalorációt jelent.” (Orbán 2005: 101)

Kreatív fordításnak szokás nevezni azt az eljárást, amelynek során a fordító nemcsak átülteti, hanem átírja, újraírja a fordítandó művet. Fordítás általi újraalkotás ez, amely a fordítót a szerzővel egy szintre emeli. A mégoly szöveghű fordítás is – magának a forrásnyelvi műnek bizonyos szelekciós szempontok szerinti kiválasztása révén – érvényre juttatja a fordító célját. Ez a cél lehet a fordítandó mű kánonba emelése, a már meglevő irodalmi kánon megváltoztatása, moralizálás, kritikai szempontok érvényesítése, politikai-ideológiai célok megvalósítása.

Even-Zohar a *Fordítás helye a poliszisztémában* című klasszikus szövegében azt írja, hogy a fordítás két módon játszik szerepet a fennálló irodalmi diskurzusban: elsődleges tevékenysége révén, amellyel az újítás elvét és formáit hozza be a rendszerbe, illetve másodlagos tevékenysége révén, amellyel az adott hierarchia fennmaradását szolgálja. Hiszen maga is része a poliszisztémának (a soktényezős komplex rendszernek), és kapcsolatban van a többi alrendszerrel. Második esetben a fordítás epigon szerepe miatt perifériális helyet kap: a poliszisztémában nem tud igazán aktív tényezőként hatni a rendszerfolyamatokra.

Az irodalmi status quo hasznélvezői nem érdekeltek a fordítás elsődleges funkciójának érvényre juttatásában. Az angol-amerikai poliszisztémában a fordítás szerepe abszolút másodlagos. A fordító szerepe a poliszisztémában aktív (*primary*), amennyiben nem kész modelleket, sémákat keres a fordítandó szöveg domesztikálására, hanem késznek mutatkozik a konvenciók áthágására.

A fordítás társadalmi-irodalmi státusa nagyban meghatározza a poliszisztémában elfoglalt helyét. Ez a státus változóban van napjainkban, az irodalmi rendszerben élő és ható tendenciává válik a fordítás. A fordítás hatalom, és mint ilyen, alkalmat adhat visszaélésre, hódításra, bekebelezésre egyszóval irodalmi agresszióra.

A fordítás által megvalósított nyelvi hegemonia nemcsak elfogadást, hanem ellenállást is szült és eredményez mind a mai napig. Ennek az ellenállásnak sokféle módja van, a kolonizáló hatalom nyelvének teljes elutasításán át, az öncélú nyelvi átalakításokig. Itt most arra térnék ki, hogy

ezek az esetek a fordítás szempontjából milyen érdekes kérdéseket vetnek fel. Érdekes megfigyelni, hogy olyan hibrid irodalmi megoldások születnek, jellemzően a nyugat-afrikai irodalmakban, amelyek erőteljesen megőrzik a vernakuláris nyelv szókincsét, sőt szintaktikai sajátosságait, gyakran élnek a kódváltás eszközével. Vannak olyan szövegek is, amelyek a beszélő adott nyelvben meglevő inkompetenciáját tükrözik, ilyenek például a bevándorlók által írt irodalmi művek nyelvi jellegzetességei. Ezek a szövegek újfajta kihívásokkal szembesítik a fordítót.

Ez felveti a fordítás milyenségének kérdését is. Milyen normákhoz kell a fordítónak igazodnia? Arra kell-e törekednie, hogy a célnyelvi közönség elvárásait tartsa szem előtt, megkönnyítve ezzel a befogadást, tompítva viszont a mű idegenszerűségét? Vagy változatlanul kell-e megőriznie a kulturális különbségek miatt nehezen értelmezhető részeket, szavakat, ezzel mintegy bevonva az olvasót az interpretáció folyamatába? Lábjegyzetet, elő- és utószót, szószedetet kell-e elhelyezni a könyv végén? Beszélhetünk-e a szöveg megerőszkolásáról amennyiben túlságosan a célnyelvi befogadói normákhoz alakítják? Hogyan lehet egyensúlyt találni az explicitáció mértéke és az írói szándék között? Hol a határ az alkotóművész és a fordító tevékenységében a befogadóra gyakorolt hatásmechanizmusban? A képet tovább árnyalja, hogy a posztkoloniális művek esetében többszörös fordításról beszélünk. Először a helyi kultúra nyelvi megfogalmazása (nyelven belüli fordítás) zajlik, később történik ennek fordítása angolra, és angolból egyéb nyelvekre.

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a fordítás kérdésének erős politikai-ideológiai dimenziója is van, és ez nem választható el a nemzeti identitás kérdésétől. Bár a mágikus realizmus és az indiai írók, posztkoloniális szerzők sikerkönyvei révén a tradicionális centrum-periféria megoszlás értelmét veszteni látszik, a fordításban még mindig egy nagyon erős hierarchia, nyelvi hegemonia ölt alakot.

A mindent tisztázó válaszok helyett inkább továbbgondolásra érdemes kérdések születnek, amikor az irodalmi fordítás és az abban rejlő agresszió kérdését vizsgáljuk. Agressziót követ-e el a fordító, amikor kihagy, átír, dekonstruál, kommentál? Ki ellen követi el az agressziót? A szöveggel, a szerzővel, a befogadóval, esetleg a fordítási normákkal szemben?

A globalizáció és a multikulturalizmus korszakában a fordítás a filozófiai megközelítésmód és a posztmodern diskurzus témájává vált, és immár újszerű kutatások tárgya.

Irodalom

- Boehmer, Elleke 1995. *Colonial and Postcolonial Literature*, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Józan I. – Szegedy-Maszák M. (szerk). 2005. *A „boldog Babel”*. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Gondolat, Budapest.
- Orbán Eszter 2005. Hagyomány, antropofágia, fordítás. In: *A „boldog Babel”*. Tanulmányok az irodalmi fordításról, Gondolat, Budapest.
- Simigné Fenyő Sarolta 2006. *A fordítás mint közvetítés*, Miskolc.
- Venuti, Lawrence 1998. *Scandals of Translation*, Routledge, New York.